

4. У МВС анонсували скорочення числа правоохоронців. УНІАН. <http://www.unian.ua/politics/1045737-u-mvs-anonsuvali-skorochennya-chisla-pravoohorontsiv.html>

5. International Statistics on Crime and Criminal Justice. Edited by S. Harrendorf, M. Heiskanen, S. Malby. HEUNI Publication Series No. 64. http://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/Crime-statistics/International_Statistics_on_Crime_and_Justice.pdf

Кондратюк Т.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ, ЇХ ФУНКЦІЇ ТА РОЛЬ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНИХ ЗМІН В УКРАЇНІ

У статті розглядається функціональна роль та значення політичних партій як форм недержавного об'єднання громадян на сучасному етапі здійснення політичної реформи в Україні, їх вплив на розвиток не лише політичної, а й громадської активності населення.

Ключові слова: політичні партії, громадянське суспільство, політична реформа, громадська участь, громадська активність.

Політичні партії є однією з форм недержавних громадських об'єднань, водночас вони перебувають у тісному зв'язку з владою та державними інституціями. У багатьох демократичних країнах політичні партії, які перемагають на вільних демократичних виборах, формують владу і, відповідно, державні органи й структури. Це, безумовно, є виявом активної участі громадян у процесі прийняття управлінських, зокрема державно-владних рішень. Крім цього, незалежно від їх належності до влади, політичні партії відіграють суттєву роль у політичному (і не тільки) житті суспільства. З кожним роком їх вплив на суспільно-політичний розвиток стає все більш вагомим і в Україні.

Згідно зі ст. 36 Конституції України політичні партії "...сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян і беруть участь у виборах" [1, с. 2].

З моменту прийняття політичної реформи в Україні роль політичних партій та громадсько-політичних рухів у суспільстві значно зросла. З 1 січня 2006 р. вступив у дію Закон України "Про внесення змін до Конституції України". Це викликало неоднозначну реакцію як серед української спільноти, так і в світовому співтоваристві в цілому. Ставлення самої української політичної еліти до політичної реформи також неоднозначне. Сьогодні у суспільстві точаться жваві дискусії стосовно того, якою має бути ця реформа, чи є в ній така нагальна потреба, чи дійсно політична система України потребує настільки радикальних змін.

Прийняття Закону "Про внесення змін до Конституції України" стало новим етапом розвитку політичної системи України та суспільно-владних відносин у цілому. Згідно з цим законом в країні відбувається перехід частини владних повноважень від Президента до Верховної Ради України і таким чином більш суттєвий вплив на суспільні процеси починають здійснювати політичні партії, рухи та, навіть, громадські об'єднання, що займають активну громадську та політичну позицію. Це, безумовно, приведе до посилення активності

політичних партій та об'єднань як на регіональному, так і на місцевому рівні. Якщо раніше виборець у процесі свого політичного вибору керувався, переважно, ставленням до окремих особистостей - кандидатів на виборні посади, то тепер більшої ваги набуватиме орієнтація на політичні партії та рухи.

Не можна заперечувати той факт, що запровадження пропорційної системи виборів заклало основу для подальшого посилення впливу політичних партій. Хоча, в цьому є і свої мінуси. Висування на виборах конкретної особи підвищує її особисту відповідальність перед виборцями, які голосують саме за цю, конкретну особу, від якої вони потім будуть вимагати виконання обіцянок, захисту своїх законних громадянських прав та інтересів. Це особливо важливо на регіональному та місцевому рівнях. Виходячи саме із цього ряд науковців і політиків-практиків вважають за більш доцільне запровадження пропорційної системи на центральному рівні й змішаної на регіональному та місцевому рівнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних дискусій з приводу впровадження політичної реформи в Україні найактуальнішими є запитання: Чи забезпечать здійснювані політичні зміни ефективне функціонування органів державної влади? Чи матимуть вони своїм наслідком децентралізацію та деконцентрацію влади, перенесення ваги впливу з центру на регіональній та місцевий рівні? Чи підвищиться в результаті даної політичної реформи ефективність виконавчої гілки влади? Чи почне в країні, завдяки реформуванню, ефективно функціонувати та розвиватися місцеве самоврядування?

Пошуком відповідей на ці запитання переймаються сьогодні багато українських науковців, політиків, пересічних громадян. Серед останніх публікацій, присвячених означеним вище проблемам, можна, в першу чергу, назвати роботи В.Кулика [5], О.Северина [3], С.Телешуна [10], М.Яковини [4] та ін.

На сьогодні невіршеними частинами загальної проблеми є, передусім, питання, які стосуються ролі політичних партій як представників суспільно значимих, а не вузькопартійних інтересів, напрями і можливості їх впливу на визначення й реалізацію суспільної мети, організацію процесів державного управління і відносин між соціальними інститутами суспільства. Необхідність саме такого підходу до дослідження політичних партій зумовлена поширюваними останнім часом уявленнями про те, що сучасні політичні партії (і не лише в Україні) не в змозі відображати ті нові суспільні тенденції, які пов'язані з феноменами постматеріалізму і постмодернізму.

Тому метою даної статті є дослідження ролі та значення політичних партій як форми недержавного об'єднання на сучасному етапі здійснення політичної реформи в Україні.

Ставлення науковців та практиків до політичної реформи, яка здійснюється сьогодні в Україні, є неоднозначним. Частина з них переконана в тому, що вона

не матиме своїм наслідком підвищення ефективності функціонування органів державної влади.

Так, зокрема, О.Северин зазначає: “Слід констатувати, на жаль, що “політреформа” не зруйнувала традиційну схему постсоветської владної системи: “гроші - влада - гроші” - влада - гроші ...”, а лише законсервувала її та, таким чином, загострила конфлікт між реальними потребами суспільного і державного поступу та бажанням “системних політиків” закріпитися біля влади заради забезпечення власних інтересів... Справжня конституційна реформа дійсно потрібна, але вона може стати тільки продуктом широкого суспільного діалогу. Навряд чи будь-яка з провідних політичних сил України реально зацікавлена в такому діалозі. Тому громадянське суспільство має взяти ініціативу до власних рук, примушуючи владу до реальної потрібної зароз реформи” [3].

Не можна не погодитися з думкою автора, що тільки громадськість має право вирішувати якою повинна бути реформа й чи потрібна вона державі взагалі. Між тим, політична реформа в Україні відбулася без широкого громадського обговорення, без консультацій із громадськістю, тому важко сподіватися на її підтримку з боку суспільства. І хоча на необхідності здійснення реформи наголошують багато фахівців, вони, водночас, підкреслюють, що будь-яка реформа має проводитися вкрай обережно та виважено, виходячи з реальної здатності суспільства її зрозуміти й сприйняти.

На думку М.Яковини, Україні політична реформа і зміни, які нею передбачені, взагалі необхідні, але не в тому вигляді, в якому вони здійснюються зараз: “Система влади, що склалася в Україні, відрізняється надмірною централізацією, закритістю від суспільства і високим рівнем корупції. Найбільше проблем у минулій моделі поставало через брак чіткого розмежування повноважень між Президентом і Кабінетом Міністрів у формуванні та реалізації державної політики. Зокрема, це проявлялося в інерційній практиці видання нормативних актів Президента з економічних питань, призначенні заступників керівників центральних органів виконавчої влади, а також у неконституційному впливові глави держави та його апарату на органи виконавчої влади через механізм “доручень...” Але ці проблеми, вважає автор, можна і треба було вирішувати в правовому полі Конституції 1996 р., оскільки більшість із них стали породженням неконституційної практики врядування часів президентства Л.Кучми, який узурпував поза конституційним шляхом надто багато повноважень. Деякі з цих проблем могли бути вирішеними відповідно до старої Конституції прийняттям відповідних законів - нової редакції Закону про Президента України, Закону про Кабінет Міністрів України, законів про міністерства України, про адміністративно-територіальний устрій тощо [4].

Політична реформа, що відбувається в Україні, на перше місце в політичному процесі висуває політичні партії. У цьому зв'язку постає питання про готовність останніх до такої ролі у суспільстві. Чи в змозі сучасні українські політичні партії взяти на себе відповідальність за розвиток країни, а

не лобіювати власні інтереси чи інтереси тих фінансово економічних груп, які стоять за ними? Стосовно цього в середовищі українських дослідників існують різні точки зору. Наведемо думку В.Кулика, директора Центру досліджень проблем громадянського суспільства: “На жаль, українська партійна система виявилася неготовою до впровадження механізмів політичної реформи, оскільки політична культура наших партій залишає бажати кращого, а особисті конфлікти для них є значно вагомішими за конфлікти програм та світоглядів. Наша недавня виборча кампанія продемонструвала, що класичних політичних партій, тобто партій, які мають власну ідеологію, свою політичну програму, свої “дорожні карти” реалізації своїх обіцянок та проектів, нема. Натомість наші партії є вождистськими по своїй суті, орієнтованими на лідерів, на особистостей, і це не сприяє становленню громадянського суспільства та демократичних цінностей в країні” [5].

Політична реформа, зазвичай, означає перетворення політичного життя суспільства без зміни засад існуючого ладу.

Сучасна наука виділяє три основних різновиди імплементації політичних реформ:

1. Реформування суспільства “зверху”. У цьому випадку реформування здійснюється через волю правлячих еліт як результат усвідомлення ними необхідності змін.

2. Відмова правлячої еліти від влади та владних повноважень як результат усвідомлення нею безперспективності свого правління та відсутності підтримки з боку широкого загалу населення.

3. Всебічне реформування держави та її інститутів спільними зусиллями політичних сил (не тільки тих, що перебувають при владі) [6, с. 57].

Що стосується новітньої історії України, то в нас відбулася не тільки зміна державного ладу, а й зміна характеру самого державного управління. Така ситуація ускладнила сам процес політичного реформування.

Незважаючи на суттєві недоліки, Закон України “Про внесення змін до Конституції України” має певні позитивні аспекти. Зокрема, прийняття даного закону стало новим етапом розвитку політичної системи України та суспільно-владних відносин у цілому. Запровадження пропорційної системи виборів заклало основу для подальшого посилення впливу політичних партій.

Українські науковці, ще задовго до імплементації політичної реформи акцентували увагу на необхідності забезпечення саме пропорційної системи виборів та парламентського шляху формування уряду. Зокрема, ще у 2001 р. С.Конончук наголошувала на наступному: “Партійна система в Україні в силу двох фундаментальних причин, а саме відсутності пропорційної виборчої системи та наявності непарламентського шляху формування уряду, не стала визначальним елементом творення влади. Роль партій на даний період загалом можна визначити як роль інструментів реалізації інтересів їх засновників та чільних діячів. Діяльність партій напрочуд мало торкалася місцевого політичного життя, не впливала на структуру суспільства, практично був

відсутній суспільний діалог, провідна роль у якому повинна належати саме партіям як механізмам упровадження ідеології” [7, с. 27].

Про необхідність проведення політичної реформи та створення можливості для політичних партій формувати уряд писала І.Підлуська. Вона зазначала, що тільки тоді, коли партії отримують змогу формувати уряд, самі братимуть участь у його діяльності, відбудеться посилення ролі політичних партій та їх розвиток у цілому: “Проблема українських політичних партій, що істотно стримує їх розвиток і перешкоджає посиленню ролі політичних партій у суспільно-політичному житті, полягає в тому, що за чинним законодавством всі партії - як маргінальні “кабінетні створення”, так і переможці виборів - не можуть прийти до влади, сформувавши уряд у результаті перемоги на виборах чи вступивши у коаліцію з партією - переможницею. Наявна президентська форма правління виключає перетворення політичних партій на основних гравців політичної сцени. У парламентських демократіях, голосуючи за партію, виборець автоматично голосує за те, щоб її лідер став керівником уряду. Інакше голосування за партію, яка не може в результаті перемоги на виборах одержати виконавчу владу і реалізувати свою програму, має небагато сенсу. Саме цим пояснюється одноманітність і абстрактність партійних програм та байдужість до них виборців” [8, с. 103].

Як свідчить український досвід, зміни, що відбуваються в процесі здійснення політичної реформи, сама по собі пропорційна виборча система та парламентський шлях формування уряду ще не є гарантією якісного суспільного діалогу та відсутності з боку засновників політичних партій лобіювання власних інтересів. Це не стало також стимулом для покращення якості змісту політичних програм. Останні вибори до Верховної Ради України засвідчили, що політичні партії України конкурували між собою не власними програмами розвитку держави, а агітаційною символікою та щедрими обіцянками.

Таким чином, постає питання про необхідність розробки конкретних механізмів забезпечення суспільного діалогу і унеможливлення для політичних лідерів займатися переважно власними, а не партійними та суспільними інтересами. Однієї лише політичної реформи для цього виявилось замало.

Чимало українських науковців наголошують на відсутності потреби в здійсненні політичної реформи. Вони підкреслюють, що роль та функції політичних партій у суспільстві в результаті її проведення майже не змінилися. Такої думки дотримується, зокрема, і Д.Ковриженко. Він зазначає: “Доцільність проведення конституційної реформи є сумнівною. Стара Конституція, яка була прийнята у 1996 р., могла забезпечити функціонування органів державної влади на найвищому рівні, за умови її доопрацювання. Основна причина того, що Основний Закон із моменту його прийняття не діяв (зокрема не діяли положення стосовно контрсигнатури, процедури призначення керівників місцевих державних адміністрацій, формування уряду) полягає у тому, що не були прийняті базові закони у найбільш важливих публічно-правових сферах” [9].

На необхідності прийняття низки конкретних законів, що регламентували б діяльність усіх трьох гілок влади, наголошує і С.Телешун. Він, зокрема, робить наголос на наступному: “Найбільш ефективною для нас на сьогодні є президентсько-парламентська республіка, але з чітко розписаними повноваженнями основних юридичних осіб, тобто Верховної Ради, яка повинна нарешті стати парламентом, Кабінету Міністрів, який повинен мати закон про свою діяльність і Президента. При цьому мусить бути створена система балансу інтересів із чітко визначеною політико-юридичною відповідальністю. На жаль, поки що ми цього не маємо. Експерти підрахували, що в результаті політичної реформи у зв'язку з тим, що багато які закони поки недопрацьовані, ефективність державного управління зменшиться втричі. Завдяки політреформі ми зараз маємо шалений похід українського бізнесу у Верховну Раду, що суперечить засадам парламентаризму. Отже, хоча Конституційна реформа й показала свій позитив із тактичного погляду, адже вона допомогла досягти компромісу та уникнути громадянського конфлікту, проте, з іншого боку, стратегічно вона виявилася недопрацьованою” [10].

У цілому конституційна реформа у тому вигляді, в якому вона зараз здійснюється, не підкріплена пакетом необхідних законів. Зокрема, необхідно прийняти новий Закон “Про політичні партії в Україні” та закони: “Про Президента України”, “Про Кабінет Міністрів України”, “Про парламентську опозицію в Україні”, “Про імпічмент Президента” тощо.

Хоча, не можна заперечувати те, що політична реформа все ж таки дала новий поштовх розвитку політичних партій та суспільно-політичного руху взагалі. Якщо на 2003 р. тільки 2% громадян України були членами політичних партій, то за останні роки, за даними різних соціологічних опитувань, ця цифра зросла більше, ніж удвічі. Водночас кількість політичних партій суттєво не збільшилась. Якщо у 2003 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано 125 політичних партій, то на 1 лютого 2007 р. їх було 137 [11].

В умовах здійснення політичної реформи посилюється роль політичних партій у розбудові демократичного, громадянського суспільства. Вони все активніше представляють та реалізують інтереси різних соціальних верств населення через залучення своїх членів до участі в органах державної влади, сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, впливають на громадську думку.

Як зазначив В.Янукович, виступаючи у Верховній Раді, “з переходом до парламентсько-президентської форми правління виконавча влада в Україні перестала бути інструментом боротьби між різними політичними силами в державі. Вона трансформувалася в інструмент служіння народу. Нинішній уряд - це перший Кабінет Міністрів України, який діє в умовах політичної реформи. Вперше у новітній історії нашої держави виконавча влада виступає у ролі найманої сили, що перебуває на службі правлячої парламентської коаліції, а отже - більшості виборців” [12].

Наскільки ці прогнози та обіцянки здійсняться, може показати тільки час. Після 1 січня 2006 р. реальну владу в країні отримали політичні партії та їх

лідери. І тільки час покаже наскільки ефективно вони нею зможуть розпорядитися.

Досить цікавими та важливими для подальшого осмислення ролі політичних партій у суспільстві є дослідження, що були проведені 1-10 жовтня 2006 р. Фондом “Демократичні ініціативи” та фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс”. За допомогою методу інтерв’ю було опитано 2010 респондентів за вибіркою, що репрезентує доросле населення України віком від 18 років за такими показниками, як стать, вік, рівень освіти, регіон і тип проживання.

Більшість виборців, а саме 72% вважає, що на парламентських виборах 2006 р. вони зробили правильний вибір. Найбільше задоволених своїм вибором серед виборців Партії регіонів (81%), Комуністичної партії (80%) та Блоку Юлії Тимошенко (77%). Менше впевнені у правильності свого вибору симпатички Соціалістичної партії (50%) та Блоку “Наша Україна” (60%). Загалом задоволеність виборців своїм вибором на парламентських перегонах 2006 р. виявилася вищою, ніж на попередніх парламентських виборах, де вона становила близько 60%.

Як свідчать дані соціологічних опитувань, обираючи партію чи блок, громадяни України керувалися такими головними чинниками як: програма, ідеї й пропозиції партії; особистість лідера; переконання, що партія (блок) виражає інтереси виборця. При цьому партійна програма і лідери мали для виборців приблизно однакове значення. А провідну інформаційну роль зіграло, як і на усіх попередніх виборах, телебачення. Як з’ясувалося, особисті виступи представників партій (блоків) важили набагато більше, ніж телереклама (35% проти 4%).

Зазначимо, що парламентські вибори-2006 відзначилися високим рівнем стабільної політичної ідентифікації. Виборці ще заздалегідь до початку виборчої кампанії визначилися, за кого голосуватимуть: 67% проти 41% у 2002 р. Показово, що близько 70% виборців на виборах до місцевих рад віддали свої голоси за ту ж саму політичну партію (блок), яку обирали до Верховної Ради і лише 16% - за іншу (тому в деяких регіонах результати місцевих виборів відрізняються від загальнонаціональних). Водночас 15% учасників соціологічного опитування взагалі не пам’ятають, за кого голосували на місцевих виборах. Це може служити підтвердженням думки окремих політиків, науковців про те, що при одночасному проведенні місцеві вибори “губляться” та тлі загальнонаціональних.

Кожен п’ятий виборець зовсім не був знайомий зі списками партій (блоків), за які збирався голосувати, а 28% знали лише першу п’ятірку списку. Тих, хто повністю ознайомився зі списком своєї партії (блоку), виявилось також 28% виборців.

Понад 60% населення України, за даними зазначеного опитування, були обізнані напередодні голосування, що у 2006 р. вибори до Верховної Ради, а також до обласних і міських рад відбуватимуться суто за партійними списками, проте для кожного п’ятого це стало “сюрпризом” уже на виборчій дільниці.

Значна частина виборців - 31,5% - напередодні виборів відвідали виборчу дільницю і перевірили себе у списку виборців. Це дало змогу додатково проголосувати 2,9% виборцям, які з тих чи інших причин не були внесені у виборчі списки. Якби це зробили всі виборці, можна було б очікувати на 3,6% вищою явку (серед тих виборців, які не змогли проголосувати через непорозуміння у списках у день виборів).

Загалом оцінка населенням різних компонентів виборів і виборчої кампанії дає підстави назвати вибори-2006 цілком демократичними. Більшість учасників опитування вважає, що усім кандидатам було надано рівні можливості у проведенні виборчої кампанії на радіо та телебаченні (49% проти 34% незгодних із цим); у разі потреби громадяни могли легко знайти об'єктивну інформацію щодо виборчої кампанії та кандидатів (53% проти 32%, яким це не вдалося); у переважній більшості вони добре знали свої виборчі права (66% проти 22%, які не знали) та були впевнені у справді таємному голосуванні (59%). Водночас зазначалося, що важко було зрозуміти позиції різних політиків та партій (51% опитаних) та знайти різницю між програмами та пропозиціями різних партій (58%). Крім того, більшість населення вважає, що політики і політичні партії під час виборчої кампанії поводитися не етично (49% проти 33% тих, хто розцінює поведінку учасників виборчих перегонів як етичну).

У цілому громадяни України високо оцінюють значення виборів, оскільки голосування дає змогу людям впливати на політику (57% опитаних). Майже стільки ж - 56% - вважає, що їхня особиста участь чи неучасть у виборах впливає на майбутнє України - це значно більше, ніж після парламентських виборів-2002, коли таких "оптимістів" нараховувалося 48% і майже стільки ж "песимістів", які свого впливу не відчували (45%). А от щодо здатності виборів-2006 поліпшити ситуацію в Україні, думки респондентів розділилися: 36% вважають, що ці вибори нічого не змінять, 32% - що вони дадуть змогу поліпшити ситуацію, 8% зазначили, що вони взагалі ситуацію погіршать. Зазначимо, що після виборів-2002 песимізму було значно більше: 54% громадян України вважали, що після виборів нічого не зміниться і лише 24% "прогнозували" поліпшення ситуації.

Попри високу оцінку значення виборів загалом, стосовно виборів в Україні населення здебільшого вважає, що вони проводяться лише задля створення видимості демократії, якої у нас насправді немає (48% опитаних). Головну причину, що заважає стати виборам в Україні справді демократичним механізмом, населення вбачає у тому, що народні обранці не виконують своїх виборчих обіцянок (47%). Водночас певну провину громадяни покладають і на себе, а саме, на відсутність постійного громадського контролю за діяльністю влади (24%) [13].

На основі наведеного вище можна зробити такі висновки:

1. Політичні партії та громадські рухи в Україні як форма недержавних об'єднань із кожним роком набирають дедалі більшої ваги.

2. Політична реформа, що впроваджується в Україні, значно підвищила роль та вплив політичних партій на суспільно-політичне життя українського

суспільства, на розвиток не лише політичної, а й громадської активності населення.

3. Водночас рівень громадської довіри до політичних партій суттєво не збільшується. Це пов'язано з:

- лобіюванням більшості з партій суто партійних та власних інтересів;
- відсутністю чіткої та прозорої системи громадського контролю за партійною діяльністю та політичною активністю представників партій, що прийшли до влади;
- відсутністю у значній кількості партій якісних та чітких програм суспільно-політичного розвитку країни тощо.

Таким чином, для підвищення рівня довіри до партій у населення України, для більшого впливу політичних партій на життя суспільства необхідно переглянути сам зміст діяльності політичних партій з метою більшої їх спрямованості на діалог із суспільством, на соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток останнього.

З урахуванням багатогранності розглянутої теми перспективними напрямками подальшого дослідження мають стати: аналіз широкої участі громадськості в їх діяльності. На перше місце мають вийти політичні програми партій щодо соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку українського суспільства. Тільки за цих обставин політичні партії набиратимуть все більшої ваги та довіри в суспільстві.

Список використаної літератури:

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. - К.: Преса України, 1997. - 80 с.
2. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. (остання редакція від 01.01.2006) // www.rada.gov.ua
3. Северин О. Політична реформа - це пісок у коліщатка державного механізму // <http://www.dialogs.org.ua>
4. Яковина М. Україна уже зіткнулася з проблемами імплементації конституційних змін // <http://www.dialogs.org.ua>
5. Кулик В. Альтернативою політреформі є конфлікт та розкол країни // <http://www.dialogs.org.ua>
6. Відносини між державою і громадянським суспільством: Матеріали "круглого столу". - К.: НІСД, 2003. - 115 с.
7. Конончук С.Г. Розвиток демократії в Україні: 2000 рік. - К.: Агентство "Україна", 2001. - 316 с.
8. Корені трави: громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку / Упоряд.: І.Піддуська та ін. - К.: Фонд "Європа XXI", 2003. - 288 с.
9. Ковриженко Д. Конституційна реформа не досягла своїх цілей // <http://www.dialogs.org.ua>
10. Телешун С. В результаті політичної реформи ефективність державного управління зменшиться втричі // <http://www.dialogs.org.ua>
11. www.minjust.gov.ua
12. Виступ Прем'єр-міністра України В.Януковича на засіданні Верховної Ради України 5 вересня 2006 р. // www.rada.gov.ua
13. <http://www.dif.org.ua>